

LA SÀTIRA I LES FESTES D'ANY NOU

Manel Carrera i Escudé

LA SÀTIRA EN LA CULTURA CATALANA

Si donem un cop d'ull al diccionari, veurem que per 'sàtira' s'entén «l'expressió de paraules amb què es censuren o ridiculitzen severament els defectes d'algú». En primer lloc veiem que la sàtira és sempre un judici emès per algú, el subjecte satiritzant, envers algú altre, aquell qui és satiritzat, objecte de sàtira. Ara bé, a diferència de la mera crítica, la sàtira quasi sempre incorpora un component lúdic, que és el que de vegades fa difícil saber si el satíric està parlant en broma o si està dient veritats com a temples. En segon lloc, veiem que la sàtira es circumscriu a l'àmbit de l'expressió artística del pensament, ja sigui aquesta escrita, cantada, dibuixada-pintada o, fins i tot, esculpida. Ara bé, la sàtira, a diferència d'altres formes artístiques, no només és l'expressió del pensament, sinó l'expressió de paraules utilitzades d'una determinada manera, utilitzant recursos com la ridiculització, els dobles sentits, l'exageració, el sarcasme, la paròdia o la comparació, entre d'altres. Així doncs, la sàtira sempre provoca grans dosis de conya, de riota i de befa envers allò que és satiritzat.

Ara bé, la sàtira no es fa simplement per distreure al personal, amb un propòsit exclusiu de diversió o humorístic, per fer riure, sinó que el que pretén qui la practica és, fent notar els defectes d'algú o d'alguna cosa, la consecució d'una reflexió que porti a una millora d'algun aspecte de la comunitat en què es viu. Així doncs, l'objectiu final de la sàtira, que per naturalesa és insolent, provocadora, corrosiva i transgressora, afrontosa amb les seves víctimes, és l'assoliment, encara que sovint no ho aconsegueixi, de la millora del subjecte satiritzat.

Caricatura a L'Esquella de la Torratxa, 1918.

La cultura catalana disposa d'una tradició satírica amplíssima que abasta moltes disciplines artístiques (de la literatura al dibuix passant pel teatre i fins als moderns xous de sàtira política a la televisió) i que, per cert, tot sigui dit de pas, encara està per escriure. Aquesta facilitat innata dels catalans envers la sàtira deu tenir, segurament, alguna cosa a veure amb el fet de ser un poble alegre, amant de la festa, el sexe i la conya, capaç de gaudir i de riure's d'un mateix i també dels altres. Però també deu estar relacionat amb el fet que som un poble rebel, somiador, amant de la llibertat i de la justícia, crític amb allò que no li agrada i que, conscient de la seva situació política d'ençà el segle XVIII, sempre mira de reüll al poder establert.

LA SÀTIRA EN EL CALENDARI FESTIU

Si analitzem de forma panoràmica el contingut de les festes populars que tenen lloc durant tot l'any en diferents poblacions del territori català ens adonarem que moltes d'elles incorporen manifestacions satíriques en les seves posades en escena. La possibilitat de combinar la paraula amb el teatre, el cant i el ball en un moment en què tota la comunitat (o bona part) és al carrer —sovint concentrada en un mateix espai físic— fa que la sàtira hagi trobat també en les celebracions festives un espai privilegiat on expressar-se.

La sàtira apareix de forma puntual en algunes festes de la tardor, en el marc de manifestacions de teatre

popular i profa, com en les evolucions de determinades mascarades en què els participants duen el rostre cobert i diverteixen als assistents amb tot tipus de tripijocs fets en clau local. Un bon exemple d'aquests personatges són les Carasses de Petrer o Castalla, els Tapats d'Ibi o les Mucarasses d'Onil, totes elles hereves de les danses medievals de tapats. També són d'aquest tipus els parlaments dels Desfressats de Matances, uns personatges burlescos que apareixen durant l'àpat familiar gastronòmic de la matança del porc de les cases i masos de Formentera i Eivissa.

Trobem, també de forma puntual, manifestacions satíriques en determinades festes de primavera, com els versos que reciten els jueus en determinades processons i escenificacions de la Passió de Crist que tenen lloc durant la Setmana Santa, com els de Verges o Campdevàrol. I encara expressions satíriques en algunes cantades de caramelles per Pasqua, que les han inclòs modernament en el seu repertori de cançons, i també en el marc de determinades festes de Moros i Cristians, com en el Ball de les Espies i la Mahoma de Biar.

La sàtira també és present en les escenificacions actuals de determinats balls parlats de les festes majors estiuenques, com el de Dames i Vells de Tarragona i Reus; el Ball dels Malcasats del Vendrell, Vilanova i la Geltrú i Vilafranca del Penedès; el Ball de les Criades de Sitges o l'Arboç, i en determinats balls d'en Serallonga. Esmert apart mereixen els

versos satírics dels parlaments dels balls de diables, especialment els de l'àrea del Penedès, Garraf i Camp de Tarragona (l'Arboç, Vilafranca del Penedès, la Riera de Gaià, Vilanova i la Geltrú, Sant Quintí de Mediona, Sitges, Tarragona, Torredembarra, etc.), i ara també als de la resta del país (Sabadell, Esplugues, Badalona, etc.), sovint recitats davant tot el poble, al final de la cercavila, amb les autoritats al balcó de l'ajuntament. També tenen caràcter satíric les «pastorades», un diàleg que funciona com a repàs satíric de l'actualitat i que només s'ha conservat viu a Benavarrí, pels volts del 8 de juny, però que havia estat tradicional en molts pobles de les comarques de la Llitera i la Ribagorça, a la Franja de Ponent. Finalment, també són satírics els cartells que fan parlar als bujots d'algunes fogueres de les festes de Sant Joan a l'illa de Menorca (Maó, Sant Lluís, etc.), un component que també havia estat present en les fogueres fetes en algunes èpoques a la ciutat de Barcelona.

Trobem moltes festes amb expressions satíriques a l'hivern, en el marc d'algunes manifestacions del cicle nadalenc, ja sigui en l'àmbit familiar o en l'associatiu, com les «garrofes» (Berga, Gironella, Manresa) o els «cuplets» dels Pastorets de Vilanova i la Geltrú, que repassen de forma crítica, divertida i mordaç els esdeveniments que s'han succeït al llarg de l'any en l'àmbit local. I són molt freqüents les sàtires durant la festa de Sant Antoni Abat, pels volts del 17 de gener, aquesta vegada can-

tades mitjançant gloses: cançons curtes, generalment en vers, fruit de la improvisació, sovint acompanyades amb música de simbomba i presents en quasi bé totes les poblacions de l'illa de Mallorca on es celebra aquesta festa, però també en moltes poblacions del País Valencià, de l'Empordà i de les Terres de l'Ebre. La sàtira acompanya també algunes pràctiques del dia dels Innocents i de les festes de Folls, com ara els Ajuntaments de Farsa.

Excepte en comptades ocasions, en tots aquests casos, ja sigui a l'estiu, a la tardor, a la primavera o a l'hivern, la sàtira és exercida de forma puntual, minoritària, per petits grups culturals especialment actius, però més aviat poc nombrosos, associacions de tota mena (balls populars, casals, entitats, etc.) que la practiquen en el marc de les festes locals.

Ara bé, si hi ha un moment de l'any en què la sàtira es fa més present i és exercida a bastament per la majoria de la població, de manera popular i col·lectiva, aquest és, sens dubte, el període de temps que abasta els mesos de febrer i març, al final de l'hivern i l'inici de la primavera, un moment que engloba les festes de Carnaval al Principat de Catalunya i la festa de les Falles al País Valencià.

LA SÀTIRA I EL CARNAVAL

Al Principat de Catalunya, si bé és cert que la sàtira és present en d'altres festes al llarg de l'any, aquesta troba el seu millor moment d'expressió en

MANEL CARRERA

Parlaments del Ball de Diables de Vilafranca del Penedès.

el marc de la festa de Carnaval, que fixa la seva seqüència ritual entre les diades del Dijous Gras i el Dimecres de Cendra. El fet de ser un moment en què eclosionen les tensions socials, en què el món es capgira momentàniament, en què l'ordre social es posa en evidència, fa que la sàtira trobi en el Carnaval un terreny adobat per a esplaiar-se. La sàtira carnavalesca és, sobretot, formulada en clau local i nacional, tot i que sovint també abasta els àmbits estatal i internacional.

Les sàtires carnavalesques apareixen en diversos moments de la seqüència ritual de la festa. En primer lloc, apareix els dies abans que comenci tot, en els cartells anunciadors de la festa, sovint origen de dures controvèrsies i picabaralles entre el poder ridiculitzat i els que els creen. L'aparició de rostres coneguts de la vida social local en situacions compromeses provoca sovint la ira dels afectats i la riota dels ciutadans. En segon lloc, la sàtira és present sobretot a les rues de Carnaval, ja sigui mitjançant les disfresses dels participants o bé a través de les carrosses que representen diversos temes d'actualitat en clau de mofa. Aquestes rues satíriques, presents en tantes i tantes localitats catalanes que han decidit no adoptar el model innocu de la rua brasilera, acaben esdevenint autèntiques cròniques socials de la localitat on se celebren. També inclouen sàtira els sermons, pregons o crides d'en Carnestoltes, pronunciats quan el Rei dels Pocastoltes arriba a la població proclamant l'inici del seu regnat, però també en el testament del personatge, una vegada aquest ha mort, en el marc de la seva vetlla o del seu enterrament. La sàtira també apareix en d'altres manifestacions carnavalesques, com les escenificacions dels Diablots de Sant Celoni al final del Ball de Gitanes o els Esbroncs que es llegeixen en el Carnaval de Caldes de Montbui. Finalment, la sàtira apareix en tota mena de fulls editats per col·lectius o individus, escampats per la població per diversos mitjans (Reus, Albons, Vilanova i la Geltrú, etc.). Aquests impresos i publicacions satíriques, ara també en format web, apareixen només coincidint amb el Carnestoltes, tenen un caire divers, però tenen en comú el fet que contenen tot tipus de sàtires, burles i crítica social elaborada en clau local.

LA SÀTIRA FALLERA

Al País Valencià, si bé també és cert que la sàtira és present en d'altres festes al llarg del calendari, aquesta troba el seu millor moment d'expressió en el marc de la festa de les Falles, una celebració que, en molts pobles, és la més important de l'any. La festa, hereva de festes dels treballadors de l'horta valenciana, si bé té el seu moment àlgid pels volts del 19 de març, Sant Josep, modernament, per la complexitat de les estructures que es basteixen, es prepara durant tot l'any. Com la carnavalesca, la sàtira fallera és formulada, sobretot, en clau local i nacional, tot i que, en aquest cas, sovint també abasta els àmbits estatal i internacional.

Les sàtires falleres es concentren, en primer lloc, en la pròpia composició dels monuments fallers: en els espectaculars ninots i les escenes que representen. Tots ells mostren els vicis i despropòsits de les persones i situacions que retraten. Amb la seva crema ritual es pretén eradicar tots els defectes que denunciaven, tot i que no sempre ho aconsegueixen. La falla és, com deia Fuster, una autèntica escultura de la burla i, malgrat els que intenten desnaturalitzar la festa amb uns monuments innocus amb personatges no identificables, és una sàtira de carrer, carregada de gràcia, fruit d'un autèntic batec popular. Les sàtires s'expliquen amb els propis

ninots però també amb uns escrits a peu de falla que complementen o expliquen amb més detall el contingut de la falla. Aquests escrits, com tota la festa, són hereus dels cartells que es posen als ninots de mitja Quaresma, anomenats «Nanos» o «Vells», protagonistes d'una celebració que és el precedent més immediat de la festa de les Falles i que encara avui ha mantingut la forma arcaica a Cocentaina, Elx o Agost, però dels que també se'n té referència a Torrent, Alcoi, Xixona, Llíria o Picassent. Avui, moltes falles no tenen aquests escrits, continguts en petits cartells situats al peu del monument faller, sinó que s'han convertit en un dels ingredients literaris essencials de les falles modernes, el «llibret de falla», un tipus de publicació en paper que neix a mitjan segle XIX i que conté els versos satírics, unes composicions mordaces, sovint d'una ferocitat graciosa, que subratllen i comenten el significat satíric dels ninots que apareixen sobre els empostissats. Ara bé, la sàtira fallera no només és present en els monuments i els cartells o llibrets, sinó que també es complementa amb les anomenades Cavalcades del Ninot, unes cercaviles o desfilades anàlogues a les rues del Carnaval de Catalunya, formades per tots els membres de la comissió fallera que desfilen disfressats en relació al tema de la seva falla.

*Escenificació dels diablots, carregant contra l'especulació immobiliària.
Carnaval de Sant Celoni 2009.*

Al ninot-falla se li pega foc. (Xàtiva, 2006).

LA SÀTIRA EXERCIDA COL·LECTIVAMENT, EXPRESSIÓ D'«ANY NOU»?

Si analitzem les dues festes en què la sàtira apareix col·lectivament i massivament, Carnaval i Falles, ens adonarem que aquestes dues celebracions profanes contenen dos elements comuns. En primer lloc, un ritus dels anomenats regeneratius, que consisteix en la construcció i crema d'un ninot-efígie-cadafal (molt més visible i evident en el cas de les falles valencianes, però també representat pel ninot del Carnestoltes tradicional de Catalunya) i que conté tot allò de censurable o rebutjable que es vol fer desaparèixer. El ritus, per cert, acaba amb un detall molt important, però que sovint passa desapercbut: de la efígie, se'n salva sempre un tros: és el ninot indultat en el cas de les Falles i un braç, la sardina o alguna altra part del ninot Carnestoltes, que s'enterra o es guarda en un museu. En segon lloc, aquestes dues festes contenen grans dosis de sàtira expressada de formes diverses, ja sigui continguda en el mateix ninot-falla que es destrueix o bé mitjançant tot tipus de publicacions escrites, discursos, rues i desfilades en moviment de persones disfressades.

Aquestes dues festes són un autèntic exercici d'enginy col·lectiu que funciona com a vàlvula d'escapament, de desfogament alliberador en què la comunitat aireja

en clau satírica determinades situacions problemàtiques que s'han produït durant l'any al municipi i n'assenyala els seus protagonistes. Funciona com una espècie de purga col·lectiva en què la comunitat, amb els recursos que proporciona la sàtira, fa balanç de tot el que ha passat durant l'any. A través de la construcció d'un monument amb un argument, a través de la redacció d'escrits o bé mitjançant l'escenificació teatralitzada es fa visible aquesta mofa satírica, tramada amb gràcia, cruel, que fustiga persones, institucions, costums i modes, i que sovint està dirigida contra les coses que xoquen amb el sentit comú.

Les festes que contenen aquest ritus pertanyen a la categoria del que els experts anomenen «festes d'any nou» o de canvi de cicle i no s'han de confondre amb les que marquen el canvi de data en el calendari oficial, el que nosaltres coneixem per «Cap d'any» i que té lloc del 31 de desembre a l'1 de gener. La «festa d'Any Nou» és la festa més important de l'any, la més esperada, la més gran, la major, tot i que no sempre coincideix amb el que nosaltres coneixem per festa major. Es tracta d'un tipus de festa, celebrada per tota la comunitat i no només per una part, que marca un abans i un després en el calendari local, i que permet la regeneració del temps social. No ha d'estranyar, doncs, que la sàtira aparegui sobretot vinculada a aquest tipus de fes-

tes perquè, en la mesura que és la festa més important de l'any i suposa un punt i apart en el temps comunitari, aquest és el moment ideal per fer balanç, col·lectivament i públicament.

La sàtira, exercida d'aquesta manera, és, doncs, una mena de mecanisme per expulsar dimonis, malalties i pecats per aconseguir, d'una manera festiva, marcar la fi d'un període en el temps col·lectiu i assenyalar l'inici d'un de nou, produint-se, d'aquesta manera, la necessària regeneració periòdica de la vida comunitària.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1930-1963. [<http://dcvb.iecat.net/>]
- ARIÑO VILLARROYA, Antonio. «Festa i ritual: dos conceptes bàsics». A: *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 13, 1998, p. 8-17.
- CARRERA I ESCUDÉ, Manel. *Losar, Carnaval dins un monestir*. Festes.org (<http://www.festes.org/articles.php?id=787>)
- ELIADE, Mircea. *El mito del eterno retorno*. Madrid: Alianza/Emecé, 2000.
- Festes.org. <http://www.festes.org>
- FUSTER, Joan. *Combustible per a falles*. Alzira: Editorial Bromera, 1992.
- 'Sàtira'. Viquipèdia (<http://ca.wikipedia.org/wiki/Sàtira>)